

Qafqaz İslam Ordusunun Bakı zəfəri - 100

15 sentyabr, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının tarixində olduğu əlamətdar bir gündür: 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhəri yad və düşmən qüvvələrdən azad edildi...

100 illik Rusiya əsarətindən qurtularaq dövlətçiliyini bərpa etmiş, həm də ən sivil idarə üsuluna üstünlük vermiş Azərbaycan xalqı müsəlman Şərqi ilk demokratik cümhuriyyəti qurdu. İstiqlaliyyətini yenidən elan etmiş cümhuriyyətin müvəqqəti paytaxt olaraq Gəncə şəhərini seçməsi acı reallıqdan çıxış yolu idi. Nəinki Azərbaycan xalqının, bütün Qafqaz müsəlmanlarının, Yaxın Şərqi mühüm iqtisadi, mədəni, siyasi mərkəzlərindən olan Bakı artıq müsəlman əhali, yeni azərbaycanlılar üçün itirilmiş vəziyyətdə idi. Azərbaycan muxtariyyətinin qatı əleyhdarı olan Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən Bakının yerli əhalisinə - müsəlmanlara, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş qətlamlar mahiyyəti etibarilə soyqırımı siyasəti idi. İstər Sovet Rusiyası, istərsə də "vahid və bölünməz Rusiya" tərəfdarı olan bütün siyasi qüvvələr zəngin neft mənbəyi olan Bakını əldən vermək istəmirdilər.

Dünya müharibəsinin gedişində Rusiya imperiyasının süqutu düşmən hərbi bloklararası və blok daxili mübarizənin məzmununa yeni istiqamət verdi. Rusiya imperiyasının müttəfiqləri olmuş Böyük Britaniya ilə Fransa artıq keçmiş müttəfiqlərinin ərazisinə sahiblənəcək üçün sövdələşmişdi. Xəzər hövzəsi, Qafqaz regionu, xüsusən Bakı nefti uğrunda Almaniya da kəskin mübarizə aparırdı. Almaniyanın Bakı neftinə yiyələncəyi təqdirdə müharibənin xeyli uzanacağından və təhlükəli olacağından ehtiyat edən Böyük Britaniya artıq regiona hərbi ekspedisiya təşkil etmişdi. Xarici müdaxilə koalisiyası və vətəndaş müharibəsi şəraitində hakimiyyətini qorumağa çalışan bolşevik Rusiyası üçün yanacaq mənbəyi olan Bakını əldə saxlamaq həyati məsələ idi. Azərbaycanlıların muxtariyyət uğrunda hərəkatının genişlənməsi isə neftə sahib olmaq istəyən bütün qüvvələri narahat edirdi. Bu baxımdan "böyük Ermənistan" iddiası ilə Azərbaycan xalqına qənim kəsilən erməni siyasi və hərbi qüvvələri mənafeələrinə müvafiq müttəfiqlərlə yaranmış şəraitdən maksimum faydalanmağa çalışırdılar.

1918-ci ilin martında Bakıda azğınlaqla törədilən kütləvi qırğınlar Azərbaycanın bütün qəzaları üzrə görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirildi. Qafqazın dinc müsəlman əhalisini fiziki məhv olmaqdan xilas edə biləcək yeganə xarici qüvvə kimi Osmanlı dövlətinə ümid edən azərbaycanlılar bir neçə dəfə nümayəndə heyətə göndərərək yardım istəmişdilər. Osmanlı dövlətinin Qafqaz regionu - Xəzər hövzəsi ilə bağlı planları olduğu kimi, Azərbaycan ziyalları da xalqın müqəddəratı ilə əlaqədar Osmanlı dövlətindən dəstək gözləyirdi. Hələ 1915-ci ilin əvvəlində Aslan Xoyskinin Ənvər Paşa ilə görüşündə təqdim etdiyi plana görə, Osmanlı ordusu "Cənubi Azərbaycana girməli və bunun ardınca da Şimali Azərbaycanda və Dağıstanda "Difai" tərəfdarları geniş müstəqillik hərəkatına başlamalı idilər". İki il sonra - Rusiyada mütləqiyyətin devrildiyi 1917-ci ilin oktyabrında Osmanlı dövlətindən yardım istəmək məqsədilə Qafqaz türklərindən ibarət heyət Mosulda hərbi komandanlıqla görüşdə olmuşdu. Qafqazdakı vəziyyəti öyrənmək üçün Mosuldan göndərilmiş üç zabıtdən biri olan Müzəffər Əfəndi ilə sonralar Nuru Paşa Azərbaycana yola düşmək ərafəsində görüşmüşdü.

Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinin dəyişməsinə və aktivləşməsinə təsir göstərən əsas amil bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirməsi oldu və Ərzincan müqaviləsinə görə, Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı müharibə sona çatdı. Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması isə bölgənin müsəlman əhalisini qətləmə, talana, qırğınlara düşərək etdi. Qafqazdakı rus ordusunun tərxis olunması erməni silahlıları qarşısında əliyalın müsəlmanları müdafiəsiz qoymuşdu.

Qafqazdakı vəziyyətdən xəbər tutan Ənvər Paşa hələ 1917-ci ilin dekabrında bildirdirdi: "Azərbaycan türklərinin düşməne qarşı təşkilatlanma-
ğaya və savaşağa istekli olduğu, ancaq onları təşkilatlandıracaq və idarə edəcək əsgəri liderlərin bulunmaması səbəbilə hərəkatə keçmədikləri qənaətinə gəldim". Onun Azərbaycan türklərinə yardım göstərmək qənaətini 1918-ci ilin əvvəllərindən Türkiyəyə kömək almaq üçün yola düşən Azərbaycan nümayəndələri qətiləşdirdi. Gəncədən türk ordusunun əsir olmuş zabiti Hüsameddin Tuqacla yola düşmüş Nağı bəy Şeyxzamanlı missiyasını uğurla yerinə yetirdi. Ənvər Paşa və digər yüksək mənsəbli və çinli Osmanlı məmur və hərbiçiləri ilə görüşlərində Nağı bəy Şeyxzamanlı Azərbaycan türklərinin istiqlal arzularını ifadə etmiş, müsəlmanların məruz qaldığı qətləmləri, hərbi yardımın zəruriliyini anlatmışdır. Ənvər Paşanın bacısının əri olmuş Həbib Əfəndi Şamaxıdan aldığı acı xəbərləri eşidib vətənə dönmüş, faciəli vəziyyəti görüb yardım istəmək məqsədilə Türkiyəyə gedəndə yolda Qafqaz İslam Ordusuna qoşularaq Azərbaycana qayıtmış və hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. İctimai xarakterli müraciətlər Qafqaz İslam Ordusunun formalaşmasının ənənəvi statusunun göstəricisidir və rəsmi statusunu şərtləndirmişdir. Azərbaycanı işğaldan xilas etmək məqsədilə Osmanlı dövlətinin Baş komandan vəkil və hərbi naziri Ənvər Paşa bu missiyanın həyata keçirilməsinə sonadək dəstək verdi. 1918-ci ilin fevralında Qafqaz İslam Ordusunun qərargahı üçün İstanbulda hərbi nazirlikdə 20 nəfərlik tərkib seçilib müəyyənləşmişdi. Qafqazda fəaliyyət göstərmək barədə geniş səlahiyyətlər verilən Nuru Paşa martın 22-də İstanbuldan Mosula yola düşmüş və 3 gün sonra Mosula çatmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun hüquqi əsasını həm də aprelin 5-də Ənvər Paşanın "Qafqaz İslam Ordusunun təşkil və vəzifələrinə dair təsdiq etdiyi təlimat" müəyyənləşdirirdi. Bu ordu-nun formalaşmasını I Dünya müharibəsinin Qafqazda yaratdığı geopolitik vəziyyət şərtləndirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun siyasi-hüquqi statusu Trabzon, Batum konfranslarında, Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra ikitərəfli danışıqlarda, xüsusən də Batum müqaviləsi ilə təsbit olundu. 1918-ci il mayın 9-da Təbrizdə, 20-də Araz

çayına çatan Nuru Paşa mayın 25-də Gəncəyə gəldi və Qafqaz İslam Ordusunun quruculuq işlərinə başladı.

Bakının azad edilməsi yalnız hərbi qüvvənin uğuru hesabına baş verə bilərdi. Bu isə yenidən istiqlalçılığını elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin yalnız öz imkanları sayəsində mümkün olmayan, amma tələyüklü başlıca vəzifə idi. Belə ki, "Bakı məsələsi" Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycanın siyasi varlığını tələyini həll edirdi. "Əgər Bakı alınmasa, hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan!". Bu təlaşlı xəbərdarlıq mövcud reallıq idi ki, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının öndəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il sentyabrın 6-da İstanbuldan Azərbaycan hökumətinə ünvanlamışdı: "Nəyin bahasına olursa-olsun, Bakı tezliklə tutulmalıdır. Biz hamını baş verməyi fakt qarşısında qoymalıyıq. Bakıya doğru hərəkat mütləq Azərbaycan naminə olmalıdır, onu Azərbaycan hökuməti tutmalıdır".

"Bakı məsələsi"nin beynəlxalq aləmdə kəskin mübarizə məzmunu aldığı bir zamanda Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi müraciəti əsasında Osmanlı dövləti yardıma gəldi. "Bizim məqsədimiz - Bakıdır!" çağırışı ilə Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanı xilas etmə əməliyyatı Qaraməryəm, Kürdəmir, Ağsu, Göyçay, Salyan, Şamaxı döyüşlərindən keçdi.

Bakı uğrunda şiddətli döyüşlər 1918-ci il avqustun 5-də başladı. Azərbaycan könüllü hərbi dəstələrinin də iştirak etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun əks-hücumu Bakıdakı siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da çətinləşdirdi. Bolşeviklərin iflasından sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş eser-mənşevik-daşnak bloku ingilis hərbi qüvvələrini Bakıya dəvət etməyə qərar verərək İrandakı ingilis hərbi komandanlığına nümayəndələr göndərdilər. 1918-ci ilin avqustunda Bakıya daxil olan ingilis hərbi qüvvələri gözlənilməyindən az idi. Məsələnin getdikcə qəlizləşməsi Azərbaycan hökumətini təlaşlandırır. M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi teleqramda (23 avqust 1918-ci il) hökumət başçısı F.Xoyski yazırdı ki, Bakı məsələsinin İstanbulda ən təcili həllinə nail olmaq üçün bütün səylərdən istifadə etmək lazımdır. Hərbi əməliyyatları davam etdirməklə yanaşı, diplomatik fəaliyyəti gücləndirmək effektiv nəticə əldə etməyin ənənəvi yolu sayılrsa da, M.Ə.Rəsulzadə Tələt Paşa və Almaniyanın Osmanlı dövlətindəki səfiri Bernsdorfla növbəti görüşlərindən sonra sentyabrın 6-da Bakı məsələsinin yeganə həlli yolunu göstərdirdi: "Bakı məsələsi yalnız qüvvədən asılıdır". Bakı barəsində Almaniya ilə Rusiya arasında sövdələşmənin nəticəsi olan 27 avqust 1918-ci il tarixli sazişə etiraz kimi "bu xəyanətkarlığa ən böyük və layiqli cavab Bakının alınmasıdır" sayılırdı. Azərbaycan hökuməti adından xarici səfirliklərə təqdim edilmiş etiraz notalarının mahiyyəti qəti səciyyə daşıyırdı: "Azərbaycan xalqı Bakını geri qaytarmaq arzusunun heç bir zaman əlçəkə bilməz. Bu məsələ Azərbaycan üçün yalnız ərazi məsələsi deyil, ölüm-dirim məsələsinə çevrilmişdir". 1918-ci il sentyabrın 14-ü gecə saat 2-də Bakı uğrunda hücum başlandı. 36 saat davam edən bu hücumu Qafqaz İslam Ordusunun 5-ci və 15-ci diviziyaları Azərbaycan hərbi hissələrinin iştirakı ilə həyata keçirirdi. Əməliyyat nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti öz paytaxtına qovuşdu. Sentyabrın 16-da qələbə münasibətilə Osmanlı-Azərbaycan hərbi hissələrinin Bakı ətrafında paradı keçirildi. Paradda Xəlil Paşa, Nuru Paşa, Əliağa Şixlinski, polkovnik Həbib bəy Səli-

mov, Azərbaycan hökumətinin üzvləri, Bakı və ətraf kəndlərin sakinləri iştirak edirdilər.

Bakının azad olunması haqqında 1933-cü ildə Almaniyada dərc edilmiş Azərbaycana həsr edilən məqalədə yazılmışdır: "1918-ci ilin 15 sentyabrı Azərbaycan tarixi üçün müstəsna dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman Avropada Azərbaycan Cümhuriyyətinə kömək edilməsi və ona yaşamaq imkanı verilməsinin zəruriliyi haqqında səslər ucalırdı. Lakin bu, Azərbaycana Bakısız Azərbaycan bəxş etməkdən başqa bir şey deyildi... Bədənin başsız yaşayacağı mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan da Bakısız təsəvvür ediləməzdir. Azərbaycanın süqutu və tərəqqisi Bakının taleyi ilə bağlıdır".

Bakının qurtuluş xəbərini dərc etmək Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi mətbu orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin ilk sayına təsadüf etdi. Gəncədə işıq üzü görən bu sayda Nuru Paşanın qurtuluş müjdəli qısa teleqramı verildi: "Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim! Bakı şəhəri 15.09.18. saat 9-a işləmiş igit ordu hissələrimiz tərəfindən azad olundu". Azərbaycanın hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskinin "Dünyanın ən nəcib və cəsur əsgərləri olan türk oğullarına" minnətdarlığını Nuru Paşaya ərz etdiyi teleqram da qəzetin ilk sayında dərc olunmuşdu.

Bakının Azərbaycan xalqına qaytarılması yolunda şəhid olmuş türk hərbiçilərinin uyuduğu məzarlıqlar bu gün ziyarət yerləridir. Bakının mərkəzində türk şəhidliyinə ucaldılmış abidənin yerləşdiyi yer isə Şəhidlər xiyabanıdır. XX yüzilliyin sonunda dövlət müstəqilliyini bərpa etmək naminə şəhid olmuş onlarca azərbaycanlının məzarını ziyarət edərkən onların vaxtsiz həyatdan getmələrinə kədərlənməklə yanaşı, hansı əməl və əqidə yolunda mübarizə apardıklarını da unutmamalıyıq. Ümumi fəaliyyətimizi Vətənimizin tərəqqisi, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsi işinə yönəltməyi bacarmalıyıq.

15 sentyabr günü ibrətəməz bir tarixdir. Bu gündə Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzünü davam etdirən, torpaqlarımızı işğal altında saxlayan düşmənlərimiz tarixdən ibrət almağı bacarmasalar da, Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci ildə baş verməmiş hadisələri qiymətləndirərək dediyi sözləri onlara ünvanlayıram: "Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də, ümumiyyətlə, hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bilər, onların əlli minlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır".

Tarixi qisas üçün deyil, ibrət üçün xatırlayaraq xalqımızın ağırlı Qarabağ probleminin həllindən gələcək nəsillərimizin şərəfli tarix kimi bəhs etmələri naminə tezliklə Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün bərpası başlıca əməlimiz olmalıdır.

Azərbaycanda, Bakıda 15 sentyabr gününü Paytaxt günü kimi qeyd etmək tarixi reallığa söykənir. Dövlətçiliyimiz tarixində təqdir olunması hadisə kimi bu ənənəni yaratmaq və yaşatmaq lazımdır.

Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tarix kafedrasının
müdiri, Əməkdar müəllim.

